

Szakmai Zárójelentés

A köznapi igazságossági ítéletek és a generációk közötti igazságossági elvek című OTKA (azonosító K68442) Kutatásról

Kutatásvezető: Örkény Antal

Bevezetés	1
A kutatásról.....	4
A társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakorlatáig, 1991–2008..	6
Az igazságosságra vonatkozó ideológiák	6
A munkajövedelmekre vonatkozó elosztási elvek.....	11
Családi transzferek és családon belüli értékválasztások.....	13
Az utódoknak nyújtott transzferek.....	15
A generációs transzferek kölcsönössége.....	16
A generációkra nehezedő transzfer-teher.....	18
A kutatási eredmények disszeminációja.....	24

Bevezetés

Mielőtt áttekintenénk a kutatás legfontosabb eredményeit, érdemes röviden tisztáznunk, hogy mit is értünk a társadalmi igazságosság fogalmán, és hogyan viszonyul mindehhez a generációs igazságosság kérdése.

A társadalmi igazságosság fogalma széles értelemben egy olyan morális alapvetést és értékválasztást fejez ki, amely kijelöli a társadalmi intézmények számára a javak elosztásának normatív elveit és eljárásbeli szabályait, a polgárok felé pedig meghatározza a jogoknak és köteleességeknek azt a körét, amely lehetővé teszi számukra a társadalmi közjóból való részesedést. Szűkebb értelmezésben a társadalmi igazságosság egy olyan politikai felfogás, amely kiemelt szempontként kezeli a társadalmi egyenlőtlenségek hátrányos következményeinek a tompítását, azon társadalmi feltételek megteremtését, amelyek az állampolgári egyenlőség eszméjét, illetve a társadalmi szolidaritás elvének az érvényesítését szolgálják. Legyen szó akár a tágabb, akár a szűkebb értelmezésről, a társadalmi igazságosság értékprofilja egyaránt szolgál a társadalmi viszonyok és az intézmények alapvető normatív szabályozására (justice norms), valamint az elosztásra vonatkozó elvek és szabályok kijelölésére (distributive norms). Napjainkban ez legfőképpen olyan elvekben nyilvánul meg, minthogy a társadalmi intézmények a javakhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés szempontjából egyenlő esélyeket biztosítsanak mindenkinek, miközben segítsék az egyént a személyes céljaik sikeres megvalósításában, illetve kompenzálják mindazokat, akik társadalmi körülményeik folytán hátrányt szenvednek, és a lehetőségekhez képest javítsák a rászorultak anyagi életkörülményeit és elégedettség-érzetét.

Az igazságosság szempontjának legfőbb letéteményese az állam, illetve azok az elosztási rendszerek, amelyek szabályozzák az emberek egymáshoz való viszonyát és a társadalmi javak elosztását. Az igazságossági felfogások mögött olyan közös társadalmi értékeket feltételezünk, amelyek kulturálisan rögzültek, és beágyazottak a társadalmi normákba, az idők során tradícióvá váltak, egyfajta társadalmi konszenzus övezi őket. Az emberek követik a

normákból következő szabályokat, amelyek egy plurális demokráciában értékkiegyenlítő és értékharmonizáló funkcióval bírnak. Ugyanakkor a különböző igazságossági elvrendszerek - más néven ideológiák - között verseny is lehet, ami időről időre megváltoztathatja az értékek preferencia-sorrendjét, és azt is, hogy mely értékeknek ad prioritást egy közösség a javak elosztásának aktuális rendszerében. Ennek a versenynek sok (politika, gazdasági, szociális) oka lehet, de az általános mozgatórugója az a kihívás, hogy a modern, a jogállamiság elvén álló liberális demokráciákban összeegyeztessék a rendszer egymással örök konfliktusban álló alapvető értékeit, nevezetesen a szabadság, az egyenlőség és szolidaritás elveit. Ebből szükségképpen következik, hogy a társadalom és a politika igazságosság-felfogása soha nem tekinthető megváltoztathatatlan dogmának vagy kőbe vésett szabályrendszernek, sokkal inkább egy, az aktuális kihívásokra, a közvélemény változó beállítódására reflektáló, flexibilis nézetrendszernek.

A társadalmi igazságossággal foglalkozó elméletek hagyományosan egy elképzelt vagy empirikusan lehatárolt világ zárt viszonylatrendszerében értelmezték a rendszerek normatív megalapozottságát. Ha viszont a társadalmi integráció hosszú távú működésének nézőpontjából vizsgáljuk a rendszerek fenntarthatóságát és normatív szabályozását, megkerülhetetlen, hogy szélesebb időperspektívában, generációkon átívelve, a generációs különbségeket is figyelembe véve közelítsünk az igazságosság kérdéséhez. A globalizáció új kihívásai, a természeti és társadalmi környezet megőrzése, az anyagi és szellemi beruházások és azok megtérülésének többgenerációs időperspektívája olyan kérdéseket vetnek fel, amelyekre csak az egymást követő generációk nézőpontból lehet választ találni.

A társadalmi szinten megjelenő generációs szempontok nagyon hasonlítanak ahhoz, ahogy a mindennapokban a család működésének célrendszerét meghatározzák az egymást követő nemzedékek érdekei és az erről való közös családi gondoskodás. A családnak, mint a társadalmi együttélés legfontosabb mikroszintű intézményének az elsődleges célja természetesen tagjainak aktuális mindennapi életfeltételeinek biztosítása, az együttélés és a tagok közötti együttműködés lelki és érzelmi alapjainak megteremtése. Mivel azonban a család mint közösség egyszerre több generációt integrál, a gondoskodás eszméje egyben a generációk egymásra utaltságának morális fundamentumát is jelenti. Ha a generációk közötti morális összhang fennáll, ez azt jelenti, hogy minden generáció számíthat a többi generáció folyamatos támogatására, és viszont, minden generáció gondoskodik a többi generáció jólétéről és boldogulásáról. A javak (legyen szó akár materiális, akár lelki javakról) családi elosztásának és áramlásának szempontjából ez azt jelenti, hogy a család által megteremtett „összjő” mennyisége egyaránt magába foglalja az egyes tagok által a család számára „megtermelt” és a generációk által egymásnak nyújtott javak összességét. Ha pedig a családot nem úgy határozzuk meg, mint egy adott pillanat által leírható mikroközösséget, hanem mint egymást követő és egymásba kapcsolódó generációk sorát, akkor a különböző generációk együttes „munkája” adja ki a család tényleges teljesítményét, egyfajta családtörténetként.

Lényegében hasonló logikával írhatjuk le a társadalom több generációt integráló modelljét. A generációs vonatkozások szerepe az igazságosság tekintetében tehát össztársadalmi és mikroszinten egyaránt megnyilvánul. Makroszinten a generációs igazságosság legfontosabb kérdéséhez abban foglalhatjuk össze, hogy miként örizzük meg a korábbi generációk eredményeit a mai generációk számára, és mit gondolunk a jelen és a jövő társadalmának viszonyáról. A javak elosztása tekintetében ez olyan kérdéseket vet fel, hogy össztársadalmi szinten mit kezdünk a korábbi generációk örökségével és milyen mértékben osztjuk meg az idősekről való gondoskodást a generációk között. Másrészt a generációs igazságosság normája abban is iránymutató lehet, hogy mennyire éljük fel a rendelkezésre álló erőforrásokat, mit akarunk átörökíteni a jövő generációknak, illetve milyen viszonyokat hagyunk hátra számukra. Mikroszinten egyrészt a szülő és gyerek közötti viszony, a felmenők

és utódok, illetve a még meg nem született generációk érdekei azok a legfontosabb dimenziók, amelyek az elosztásban (legyen szó akár magán, akár társadalmi elosztásról) és a javakhoz való hozzáférésben igazságossági dilemmákat vetnek fel.

A generációs szempont közvetlenül kapcsolódik a közpolitika különféle területeihez (mind ösztársadalmi, mind mikroszintű elosztási folyamatok vonatkozásában), és ezáltal kihat a politikai szféra igazságosság-felfogására is. Ide sorolható például a népességpolitika, a monetáris politika, a munkaerőpiac szabályozása, az oktatáspolitikai, az egészségügyi- és nyugdíjellátás, az ifjúságpolitika és a környezetvédelem, hogy csak a legfontosabb területeket említsük. A generációs igazságosság dilemmája áthatja a demográfiai folyamatokról való gondolkodásunkat, a gazdasági döntéseinket, a politikai értékeinket, illetve a társadalom által elfogadott alapvető morális elveinket.

Az egyes generációk helyzetére és perspektíváira persze külső tényezők is nagymértékben kihatnak. Ezek főképp olyan történeti körülményeket és eseményeket takarnak, amelyek sajátos helyzetbe (hátrányba vagy előnybe) hoznak egyes generációkat, sokszor éppen mások ellenében. Hogy csak a legutolsó száz év eseményeire utaljunk, ilyen sajátos külső tényezők voltak a világot megrengető nagy háborúk, a gazdasági és politikai válságok, a különféle forradalmi megmozdulások. Ezek megkülönböztetett demográfiai és szociológiai profilt rajzoltak a különféle generációknak¹, és az egyéni ambícióktól és teljesítményektől függetlenül jelentős mértékben kihatottak az egyes generációkhoz tartozók életesélyére és gondolkodásmódjára.²

A társadalmi igazságossággal kapcsolatban az 1960-70-es években beinduló nemzetközi tudományos vitákból és kutatásokból hosszú időn keresztül kimaradt vagy csak áttételesen merült fel a generációs kontextus. Az igazságosság kérdése legfőképpen úgy merült fel, hogy miként lehet igazságosabbá tenni a mai világunkat, és hogyan lehet csökkenteni a fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket anélkül, hogy ezzel jelentősen korlátoznánk az egyéni szabadságot és önmegvalósítást. Az, hogy a jövő generációk mit kapnak tőlünk örökségül, illetve, hogy törődünk-e a korábbi generációk sorsával, ezek a kérdések elhalványultak a jelenkori konfliktusok és társadalmi igazságtalanságok fényében.

A szociológia számára a kihívás éppen az, hogy a generációs igazságosság jogi, normatív, gazdasági és politikai megfontolásait lefordítsa a hétköznapi emberek nézőpontjára, és e nézőpont szerint értelmezze a kérdést. A szociológus számára nem az az elsődrendű probléma, hogy mi a generációs igazságosság formai kritériumrendszere, és hogy ebből a szempontból ez vagy az a jelenség igazságos-e, hanem az, hogy milyen köznapi értékek és beállítódások legitimizálják a generációs szempont érvényességét, és hogyan érvényesülnek a generációs igazságosság normái a mindennapi emberi kapcsolatokban. Egyszerűen fogalmazva a szociológiai megközelítés a generációs igazságosság normatív megfontolásának társadalmi beágyatottságát vizsgálja. Ebből a szempontból érdemes máris egy fontos megkülönböztetéssel élnünk. A generációs szempont egyrészt azt jelentheti, hogy az emberek életkora, generációs hovatartozása, közös történelmi élményei, kulturális normái sajátos érdekviszonyokat generálhatnak, melyek megjelennek a személyes értékválasztásokban és viselkedési mintákban. Az elosztási vagy társadalmi igazságosság szempontjából ez súlyos generációs érdekkonfliktusokhoz vezethet, amelyek aztán kihatnak a társadalmi elosztási rendszerek megítélésére, illetve mikroszintű emberi kapcsolatokra. Másrészt a generációs

¹ Itt olyan konkrét magyar vonatkozásokra utalhatunk, mint például a második világháborús súlyos emberáldozatok a katonaviselt fiatalabb férfi népesség körében, és ennek kihatása a későbbi demográfiai folyamatokra, vagy például az 1956-ot követő kivándorlási hullám, amely jelentős demográfiai űrt hagyott maga után a magasan képzett fiatal munkaerő körében.

² A magyar mobilitás-irodalomban Andorka Rudolf már nagyon korán kimutatta, hogy a kohorszhatások milyen erősen hatottak ki a különböző generációk mobilitási esélyeire és karrierlehetőségeire.

igazságosság társadalmi megítélését jelentős mértékben meghatározhatja az, hogy mit gondolnak az emberek – általában vagy generációktól függően - a társadalmi, és ezen belül a generációs igazságosságról, mi a véleményük a generációk közötti társadalmi különbségekről és ezek mértékéről, és hogyan gondolkodnak a generációs igazságossággal kapcsolatos különféle társadalmi elosztási elvekről és az ezeket szervező nagy társadalmi intézményekről. Milyen társadalmi elosztási módokat és arányokat tartanak az emberek igazságosnak az élet legkülönbözőbb területein, különös tekintettel a generációs érintettségre, és egyáltalán mit gondolnak az emberek az érdemről, az egyenlő esélyekről, a rászorultságról, a méltányosságról, a godoskodásról vagy a szolidaritásról. Míg az első megközelítés a hagyományos struktúrakutatásokat idézi, csak generációk vagy kohorszok szerint osztja meg a társadalmat reprezentáló mintát, addig az utóbbi egy klasszikus értékutatás paradigmájában vizsgálja a generációs szempont szerepét.

A kutatásról

Kutatásunk mindkét megoldásra jó lehetőséget kínált. A kutatás alapját szolgáló vizsgálatnak kitűzött célja volt a társadalmi, és ezen belül a generációs igazságosságról szóló politikai és szakmai diskurzus társadalmi megítélésének feltárása. Az *International Social Justice Project*³ (ISJP) egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatsorozat, amely 1991-ben kezdődött.⁴ A vizsgálat az indulásakor azt a célt tűzte ki, hogy sztenderd és összehasonlítható adatokat gyűjtsön a világ legkülönbözőbb régióiban arról, vajon az emberek miképpen vélekednek a társadalmi igazságosság és igazságtalanság kérdéseiről, mit tartanak igazságosnak és igazságtalannak, hogyan ítélik meg a nagy elosztórendszereket, és milyennek képzelik el azt a világot, amely a mainál jóval igazságosabb társadalmi berendezkedést biztosítana. Magyarország 1991 óta négyszer vett részt a kutatásban (1991, 1996, 2005, 2008). Ami viszont érdemben újat hozott az ISJP kutatások történetében az a negyedik hullámnak az a sajátossága, hogy a hagyományos standard igazságossági blokkon túl egy úgynevezett „generációs igazságossággal” foglalkozó blokk is belekerült a kérdőívbe.⁵

A generációs tematika páratlan lehetőséget kínál a kérdéskör átfogó elemzésére. Ezen belül a kutatás megkülönböztetett figyelmet szentelt a generációs szempont megítélésének a makroszintű elosztási rendszerekben, vizsgálta az elosztási preferenciákat és az ezzel kapcsolatos személyes elégedettséget, az idős generációkról való gondoskodás felelősségét és

³ Lásd erről <http://www.butler.edu/isjp/>, <http://www.sowi.hu-berlin.de/lehrbereiche/empisoz/forschung/isjp>

⁴ Az első hullámban tizenkét ország vett részt, köztük Magyarország is. A felmérés minden országban kérdőíves adatfelvétellel, országos reprezentatív mintákon zajlik. A kérdőív abban az értelemben standard, hogy a korábban a kutatók által együttesen létrehozott angol nyelvű kérdőívből készítette el minden ország a saját nyelvű változatát. Természetesen az egyes országok az előzetesen meghatározott kérdéseken kívül feltehettek még kérdéseket, ám a kérdőív nagy része minden országban megegyezett. A kor nagy társadalmi változásai miatt (melyek főképp a kelet-közép-európai országokat érintették) azonban felmerült a kérdés, hogy az igazságossággal kapcsolatos értékek vajon tartósak maradnak-e a vizsgált társadalmakban. Éppen ezért 1996-ban a kutatást Kelet-Közép-Európában megismételték. Ebben a hullámban már sokkal kevesebb ország vett részt: Magyarország, Csehország, Németország (külön kezelve a volt NDK-t és NSZK-t), Bulgária és Oroszország.⁴ Ez a második kérdés tehát lehetővé tette annak vizsgálatát, hogy a társadalmi értékbeállítódások mennyire bizonyulnak tartósak. Az ezredfordulót követően egy harmadik vizsgálati körre is sor került, de ekkor már csupán három ország részvételével: Németország (ismét külön véve mintát a rendszerváltás előtti Kelet- és Nyugat-Németországból), Csehország és Magyarország vett ebben részt. Végül az utolsó fordulóra 2008-ban került sor. Ennek az utolsó ciklusnak az egyik érdekessége volt, hogy a korábbi országok közé két újabb nem európai ország is becsatlakozott a kutatásba (Izrael és Chile).

⁵ Az adatfelvételt 2008 nyarán a TÁRKI végezte. Ezt követte a végleges adatfile kialakítása, mégpedig három formátumban: az egyik az 1100 fős reprezentatív lakossági file létrehozása, a második a nemzetközi adatfile-be való beillesztése, harmadrészt a generációs párokat tartalmazó 393 diádot lefedő intergenerációs adatfile, és végül a vignetta kutatás külön adatfile-je. Az adatelemzésre 2009 tavaszától kerülhetett sor.

a nyugdíjrendszer megítélését, illetve a tudáshoz való hozzáférés igazságos voltát, és az oktatási rendszer jelenlegi és lehetséges szerepét ebben. Egy külön blokk foglalkozott a családon belüli transzferek kérdésével, és néhány kérdés érintette a családon belüli átörökítés igazságos voltára vonatkozó attitűdöket. A minta tagjainak nem csupán a társadalmi helyzetét és családi viszonyait térképezte fel a vizsgálat, de arra is kitért, hogy ki, mit tesz időskori biztonságának megteremtése érdekében. Végül a kutatás egy szűkített mintáján, egy új és kísérleti módszer segítségével döntéseméleti oldalról próbáltuk modellálni, ki, mekkora nyugdíjat tart igazságosnak, és milyen szempontokat venne figyelembe az igazságos nyugdíjak megállapításakor.

A generációs szempont szerepe – ahogy ezt korábban írtuk – azért is fontos, mert általa kimutatható, hogy vannak-e a véleménykülönbségek aszerint, hogy ki milyen korcsoport vagy nemzedék tagja. Ehhez egyrészt kézenfekvő megoldás, ha az 1100 fős mintánkat életkoruk szerint generációkba soroljuk, és e generációk szerint vizsgáljuk az attitűdök alakulását. Másrészt egy pótmintán a válaszadók felnőtt korú gyerekeinek egy csoportját is megkérdeztük. A szülők és a gyerekek csoportjainak az összehasonlítása nem csak a generációs értékválasztások nemzedékek közötti különbségeire világít rá, de feltárja az igazságossági ítéletek kikristályosodása mögött rejlő szocializációs hatásokat is.

Összességében tehát egy nagyon gazdag empirikus adategyüttes állt a rendelkezésünkre a zárótanulmány megírásakor. Ennek megfelelően zárótanulmányunk különösen sokszínűen közelíti meg és mutatja be a generációs igazságosság kérdésének szociológiai aspektusait. A munka jelenlegi fázisában végső szöveg formájában elkészült a magyar kutatás feldolgozása. További lehetőségek kínálóznak a nemzetközi összehasonlításra, amely a közeljövőben fog megvalósulni.

Zárótanulmányunk első fejezete az igazságosságra vonatkozó nézetek időbeli változásait követi nyomon Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. Egyrészt bemutatjuk, hogy a javak igazságos elosztását célzó nagy, versengő ideológiai konstrukciók mennyire elfogadottak a mindennapi gondolkodásban, és a piacgazdaság konszolidációja, illetve a kapitalizmus által hozott új társadalmi konfliktusok milyen irányba változtatták meg az igazságossági nézeteket. Ezt követően a jövedelemelosztásra vonatkozó igazságossági ítéleteket mutatjuk be, és megnézzük, hogy vajon az ideológiai elvek vagy a személyes társadalmi érdekeink és értékeink mozgatják inkább a munkajövedelmek elosztására vonatkozó attitűdjeinket..

A második rész a generációk közötti transzferek áramlásában elemzi a generációs szolidaritás és gondoskodás mechanizmusait. Négy generáció, a nagyszülők, a szülők, a gyerekek és az unokák viszonylatában nézzük meg, hogy a méltányosság, a kölcsönösség és a hála érzületei, illetve a rendelkezésre álló anyagi erőforrások hogyan befolyásolják, hogy ki mennyire képes támogatni a gyerekei önállósodását, és mit kapnak a szülők a gyerekeiktől viszonzásul cserébe. Megmutatjuk a családon belüli generációk közötti értékáthagyományozás mechanizmusait, és megvizsgáljuk, hogy vajon a transzferek intenzitása összefügg-e a családok értékválasztásaival és igazságossági normáival.

A kutatás vezetője mellett Székelyi Mária, mint vezetőkutató vett részt a projektben. Emellett több PhD és mester szakos diák is bekapcsolódott a kutatásba, név szerint Koltai Júlia, Herman Zita és Ignácz Zsófia.

A társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakorlatáig, 1991–2008

Elemzésünk empirikus hátterét négy keresztmetszeti empirikus kutatás eredményei szolgáltatják.² Az első felmérés, amelyre 1991-ben került sor, azt a célt tűzte maga elé, hogy az empirikus szociológia eszközeivel pillanatfelvételt készítsen arról, mit hisznek az emberek a társadalmi igazságosságról, és milyen igazságossági elveken képzelik el az ország jövőjét. Ezt követte a kutatás többi hulláma 1995-ben, majd 2003-ban és 2008-ban³ azzal a céllal, hogy a gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamosan mérje a vélemények alakulását.

A kutatássorozat egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy időben összehasonlítva rekonstruáljuk az emberek vélekedéseit és ezek változását az igazságossági ideológiák, a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelemkülönbségek, az elosztási elvek, valamint az állami szerepvállalás terén. Lehetőségünk nyílik annak rekonstrukciójára is, hogy mit tartanak az emberek igazságosnak, illetve igazságtalannak, és milyen elveket választanak akkor, amikor egy igazságosabb világról kérdezzük őket.

Elemzésünkben először a különféle igazságossági ideológiákat mutatjuk be, és azt vizsgáljuk, hogy ezek az ideológiai profilk mennyire jellemzik a társadalmi közgondolkodást, illetve, hogy a különféle ideológiák népszerűsége változott-e az elmúlt 20 év társadalmi átalakulása során. Ezt követően az egymással versengő, a munkajövedelmek elosztására vonatkozó igazságossági elvek népszerűségét vizsgáljuk meg, összehasonlítva a különféle igazságossági ideológiák támogatottságával. Megnézzük azt is, hogy miként látják az emberek a jövedelmi egyenlőtlenségeket, és milyen módon változtatnák meg a magas és alacsony státusú foglalkozások jövedelmeit egy igazságosabb elosztás nevében. Végül arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről alkotott köznapis kép összefügg-e azzal, amit az emberek a társadalmi igazságosságról gondolnak, illetve a jövedelemelosztás elveiről vallott nézetekkel és az igazságosnak tartott jövedelmek becslésével.

Az igazságosságra vonatkozó ideológiák

Az igazságossági ítéletek társadalmi meghatározottságáról egymástól jelentősen eltérő elméletek születtek. Az elméleti megosztottság az igazságosság-felfogások tartalmi, illetve társadalmi beágyazottságbeli különbségeiben mutatkozik. Az igazságosságérzet mint értékírányultság tekintetében az egyik nözőpont szerint az igazságossági felfogások mögött olyan kollektív normatív értékek játszik a döntő szerepet, amelyek mélyen beágyazottak a társadalmi viszonyokat szabályozó alapvető elvek rendszerébe, politikailag és kulturálisan rögzültek, egyfajta tradícióvá válnak, és ennek megfelelően csak lassan változnak. Jellemzőjük a széleskörű elfogadottság. Ebből is adódik, hogy az igazságosság koncepciója egyfajta értékkiegyenlítő és értékharmonizáló funkcióval bír. Ebben a felfogásban a társadalmi

² A vizsgálatok minden esetben országos reprezentatív mintán történtek. A mintanagyság 1000 és 1500 fő között mozgott. A kutatásokat a TÁRKI, a Kisdebségkutató Intézet, illetve a Szonda Ipsos végezte.

³ A négy adatfelvételtől három részét képezte egy szélesebb nemzetközi összehasonlító kutatássorozatnak: 1991-ben 12 ország vett részt a vizsgálatban Európa keleti és nyugati feléből, továbbá az Egyesült Államok és Japán, öt év elteltével pedig a volt szocialista országok körében ismételtük meg a vizsgálatot (Bulgária, Oroszország, Magyarország, Csehország és a volt Kelet-Németország részvételével). 2008-ban Németország mellett Csehország, Magyarország, Chile és Izrael vett részt a nemzetközi együttműködésben. A nemzetközi standard kérdőív-elemzésünkben felhasznált itemjei mind a négy évben azonosak voltak. A nemzetközi kutatásról a további részleteket lásd: <http://www.bgss.hu-berlin.de/lehrebereiche/empisoz/forschung/isjp>, illetve <http://www.butler.edu/isjp/>

igazságosságra vonatkozó nézetek egyfajta morális irányítóként működnek, és garanciáit jelentik a sikeres társadalmi integrációnak, a társadalmi identitás elmélyítésének, a stabil és kiszámítható társadalmi kapcsolatok megalapozásának, és biztosítják a társadalmi intézmények hatékony működését. Egy másik irányzat az igazságossági ideológiák instrumentális, érdekalapú jellemzőire helyezi a hangsúlyt. Ez az irányzat éppen a nézetek különbségét, az ideológiák versenyét emeli ki, annak függvényében, hogy az aktuális kihívásokra milyen válaszokat adnak. Az így felfogott igazságossági ideológiák időben változékonyabbak, és inkább a racionális, semmint a normatív megoldást keresik az egyenlőtlenségek kezelésére és a társadalmi javak elosztásának dilemmáira.

Az igazságosságérzet és ítéletalkotás társadalmi beágyazottsága tekintetében az egyik értelmezés szerint az ideológiák támogatottsága vagy elutasítása elsősorban külső, a társadalmi struktúrát és a társadalmi hierarchiát szabályozó elvek rendszerében alakul ki. Az egyéni értékválasztások mögött tehát elsősorban a rendszert és a társadalmi csoportokat jellemző ideológiákat kell keresnünk, amelyek az egyéni döntésekben segítenek eligazodni. Az igazságossági ideológiák így elsősorban kollektív előírásokat és rendszerszintű értékválasztásokat, nem pedig egyéni választásokat jelentenek, és nem foghatók fel úgy, mint az egyén racionális mérlegelésének a következményei. Ezzel szemben az individualista nézőpont éppen az egyének a lazább társadalmi kötöttségét, a személyes élethelyzetből következő érdepreferenciáit hangsúlyozza, és annak jelentőségét emeli ki, hogy az egyén képes a saját és a kollektív szempontok között távolságot tartani, saját érdekeit újraértelmezni a társadalmi igazságosság szempontjának a fényében.

Ha a tartalmi és a beágyazottságbeli különbségeket együtt nézzük, egy olyan elméleti tipológiát tudunk alkotni, amelyben az igazságossági ideológiák két dimenzió mentén négy típusba rendeződnek.

Az első ideológiai típus az *etatista egalitáriánus igazságossági felfogás*. E nézőpont szerint akkor beszélhetünk társadalmi igazságosságról, ha az emberek közötti egyenlőtlenségek mérséklődnek, vagy akár teljes mértékben eltűnnek. Mivel az emberek helyzete természetől fogva eredendően egyenlőtlen, és a modern társadalmakban a különféle társadalmi intézmények (piac, oktatás, társadalombiztosítás, egészségügy) ezt csak tovább erősítik, az igazságos társadalmi berendezkedés forrása az állam, amely a javak és szolgáltatások újraelosztásával kizárólagos letéteményese az igazságosnak felfogott egyenlő állapot megteremtésének. Az igazságos társadalmi viszonyok megteremtésében így nem az egyén vagy az emberek különféle csoportjai játsszák a döntő szerepet, hanem egy olyan intézmény (az állam), amely ideológiai megfontolásokból kiindulva normatív szabályozójává válik a társadalmi elosztásnak. Az egyéni felelősséget felváltja a kollektív intézményi felelősség, az igazságosság mércéje pedig a normatív szempontok szerint működő intézmény hatékonysága. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás jellemzően egalitáriánus.

Ennek éppen az ellenkezője a második jellemző típus, a *fatalista igazságossági felfogás*. Ez az ideológia tagadja, hogy a társadalomban léteznének közös morális elvek, és abban sem hisz, hogy morális alapon érdemes a társadalmi viszonyokról és a javak elosztásáról érdemben gondolkodni. Ebből az is következik, hogy a társadalom az egyén számára nem kínál olyan lehetőségeket, amelyekben az emberek viselkedésükben morális szempontokat érvényesítenének, a társadalmi intézmények és köztük az állam pedig képtelen mérsékelni az emberek között kialakult komoly egyenlőtlenségeket. A fatalista ideológiai nézet tehát a világot, a rendszert és az államot okolja szerencsétlen helyzete miatt, nem hisz az igazságos világ víziójában, és passzívan elfogadja a meglévő feltételeket.

A harmadik jellemző, az előző kettővel ellentétes ideológiai konstrukció az *individualista igazságossági felfogás*, amely szerint a javak elosztásának és a szolgáltatásokhoz való

hozzáférésnek az egyetlen igazságos módja az, ha az emberek egyéni teljesítményük és személyesen megharcolt sikereik és érdemeik szerint részesednek ezekből. Az egyének szabad versenyén alapuló rendszer a legigazságosabb, hiszen a társadalom mindenki számára egyforma esélyt kínál fel, mindenkinek adva van a lehetőség, és aki keményen megküzd a sikerért, aki kihasználja a lehetőségeit, aki többet áldoz célja elérésére, az több pénzt fog keresni, jobban fog élni, az többre viszi az életben. Az igazságosság alapköve tehát a rendszer, amely a semlegesség és az esélyegyenlőség elvén nyugszik, és az igazságos elosztási rendszer forrása az egyén teljesítménye. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás jellemzően meritokratikus.

Végül a negyedik jellemző ideológiai konstrukció a *méltányos meritokratikus felfogás*. Ez a nézet elfogadja, hogy a társadalomban az emberek helyzete egyenlőtlen, és úgy tekinti egyenlőtlenséget, mint ami szükségszerű és legitim, hiszen a rendszer az emberek szabadságán, szabad versenyén és érvényesülésén, valamint érdemük és teljesítményük szerint való jutalmazásán alapszik. Ez az igazságos társadalom fontos alapköve. Az egyén szabadsága és szabad érvényesülése mellett azonban léteznek olyan közös morális elvek és társadalmi elvárások, amelyeket az emberek elfogadnak (ezáltal válnak a társadalmi közösség tagjaivá), amelyek elengedhetetlenek a társadalom hatékony integrációjához, és ezen túl egyben megalapozzák a társadalom morális alapját is. Ennyiben ez az ideológia harmonizálni kívánja a szükségszerű és jogos társadalmi egyenlőtlenségeket az egyenlőtlenségek mérséklését célzó elvekkel és eljárásokkal. Az igazságosság jegyében felfogott társadalomban az egyének szabad érvényesülésének párosulnia kell a társadalomért érzett felelősséggel, és a személyes sikernek hozzá kell járulnia a társadalom egészének, és egyben minden tagjának gyarapodásához. Ehhez pedig olyan államra van szükség, amely képes mindkét cél érdekében határozottan fellépni, és ezen elvek szerint szabályozni az elosztás rendszerét s az egyenlőtlenségek igazságos mérséklését szolgáló újraelosztás mechanizmusát. Ideológiai tartalmát tekintve ez a felfogás eredendően meritokratikus, miközben egy méltányos egalitáriánussal ötvöződik.

A négy ideológiai nézet típus elméleti alapon történő megkülönböztetése természetesen nem jelenti azt, hogy a mindennapi gondolkodásban is feltétlenül élesen elváljak egymástól a négy gondolkodási séma, vagy akár, hogy egymást kizáróan jellemeznék az emberek attitűdjeit. Kutatásunk egyik fontos kérdése éppen az volt, hogy a magyar közgondolkodásban vajon ezek a típusok egyáltalán megkülönböztethetők-e az attitűdkutatás eszközével, és ha igen, milyen ezeknek a nézeteknek a kognitív és strukturális társadalmi beágyazottsága. A négy eltérő vizsgálati időpont pedig arra a kérdésre tud választ adni, hogy a rendszerváltást követő 20 év jelentős gazdasági és társadalmi változásai vajon nyomot hagytak-e az emberek igazságossági nézetein. Az első vizsgálati időpont a rendszerváltó ország gondolkodásának és várakozásainak a tükré lehet, a második a gazdasági-politikai átalakulás lezáródásának Magyarországot jellemezheti. A két utolsó vizsgálati hullám viszont az ezredfordulót követő gazdasági-politikai hanyatlás folyamatában mondhat nekünk valamit arról, hogy vajon a társadalmi értékek terén történtek-e radikális változások.

A kutatás során természetesen csak korlátozott eszközök álltak rendelkezésünkre az igencsak komplex ideológiai nézetek empirikus tesztelésére. A kérdőívből végül 9 olyan állítást tudtunk felhasználni, amelyek várakozásaink szerint jól operacionalizálták az előbbieken bemutatott modellünket.

A négy ideológia közül az első az etatista egalitáriánus felfogás, amely az állam feladatául szabja, hogy mind a mértéktelen gazdagságot, mind a totális elszegényedést megakadályozza, illetve, hogy mindehhez munkalehetőséget biztosítson mindenki számára. Ebben a felfogásban – ha nem is expliciten – az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló szándék fogalmazódik meg. Ennek az egalitáriánus elképzelésnek a megvalósítását a központi

akarattól várják. Nem véletlenül fogalmaztunk úgy, hogy az egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló ideológiáról beszélhetünk, ugyanis mind a szükségletek kielégítését, mind az esélyegyenlőséget, sőt a javak egyenlő elosztását kívánó állításokkal is egyetértenek mindazok, akik az etatista álláspontot preferálják.

A második dimenzió egy olyan értékvilágot rajzol fel, amelynek egyik végpontján egy agnoszticista és fatalista nézet, a másik végpontján pedig ennek tagadása található. Ebben a dimenzióban már nem az elosztási elvek közötti választásról van szó, hanem arról, hogy hiszünk-e egyáltalán az igazságosság létezésében, és bízunk-e abban, hogy a társadalmak az igazságosság eszményét követve működhetnek.

A harmadik és a negyedik dimenzió a modern polgári társadalmak legfontosabb értékei mentén rajzolódik ki. Ennek megfelelően az elosztási elvek elismerik az egyéni teljesítmény fontosságát, és az érdem szerinti elosztást tekintik igazságosnak. A két dimenzió között azonban van egy fontos különbség: míg az individualista álláspont szerint (3. dimenzió) az elosztásban csak az egyéni teljesítmény számít, az érte járó javadalmat semmiképpen nem szabad korlátozni, addig a negyedik dimenzióban az egyéni teljesítmény elismerése mellett megjelenik új szempontként a társadalmi kontextus. Amíg az individualista álláspont egyének harcaként képzei el a társadalmi javakból való részesedés folyamatát, addig a rawlsi értelemben vett méltányos igazságosság és meritokratizmus elveit elfogadják az egyén teljesítményét elismerve hangsúlyozzák a köz iránt való elkötelezettség és szolidaritás fontosságát is.

Eredményeink igazolták az elméletileg megalkotott tipológiánk érvényességét. A felhasznált kilenc állítás mögül négy latens dimenzió tűnik elő, amelyeket maximum likelihood faktorelemzés tárt fel. Az egyes dimenziók egymástól függetlenek, ami az egyes típusok önálló létezését bizonyítja.

A rendszerváltás utáni 20 év a lehetséges értékválasztásokban nem sok változást hozott. Az egész időszakra jellemző, hogy a legelfogadottabb igazságossági elvnek az individualista irányultságú ideológia bizonyult. Az egalitarianizmus kezdetektől fogva tartja erős pozícióit, és a fatalizmus ereje sem csökken. A méltányos meritokratizmus elvén alapuló igazságosság mindvégig a legkevésbé elfogadott ideológiának számít. Az időszak azonban kisebb változásokat is hozott az értékválasztásokban. Azt a rendszerváltáskori hitet, hogy az egyén önmagában mindenre képes, és hogy az egyéni érdekek maximális érvényesítése határozza meg az igazságos elosztás elvét, az idő valamelyest erodálta, és a méltányos meritokratizmus elve is veszített amúgy sem magas népszerűségéből. Tehát 2005-höz képest 2008-ra mind az individualizmus, mind a méltányos igazságosság elfogadottsága növekedett, az azonban kérdés, hogy a tendencia folytatódik-e a jövőben.

Az igazságossági ideológiák közül az etatista egalitáriánus, valamint az individualista elosztási elvek esetében lehetőség nyílt arra is, hogy megvizsgáljuk, vajon ezen értékek a válaszadók szerint mennyire érvényesülnek Magyarországon a különböző vizsgálati időpontokban. Magyarországon a rendszerváltást követően mindvégig nagy feszültség figyelhető meg az emberek értékpreferenciái és az általuk érzékelt, a gyakorlatban érvényesülő igazságossági elvek között. Ez a feszültség mind az etatista, mind az individualista ideológiát vallók esetében azonos mértékű. Az emberek akár az etatista egalitáriánus, akár az individualista elosztási elveket érzik magukhoz közelebb, úgy gondolják, hogy a magyarországi helyzet nem felel meg az általuk elvárt elvrendszernek. A feszültség mértékének hasonlósága a két ellentétes ideológia esetében azt valószínűsíti, hogy a magyarországi helyzet megítélése nem értékszempontok alapján történt, hanem legitimációs hiányt jelez. Ezt bizonyítja az is, hogy a ténylegesen érvényesülő és a kívánatosnak tartott igazságossági elvek közötti eltérések – most már tekintet nélkül arra, hogy az eltérés az

etatista vagy individualista értékmezőben tapasztalható – valóban erősítik a delegitimációs hajlandóságot. Vagyis mindazok, akik szerint a magyarországi helyzet az igazságossági elvek tekintetében messze elmarad a kívánatostól, hajlamosak azt gondolni, hogy a rendszerváltás nem valósította meg azokat a reményeket, amiket az emberek a demokratikus berendezkedéshez fűztek.⁷ Sőt az időben előrehaladva ez az összefüggés csak tovább erősödik, miközben az ideológiák választása terén csupán a fatalista igazságossági elveket vallók esetében mutatható ki tartós kapcsolat az új politikai rendszer elveinek elutasítása és az igazságossági ideológiák között.

A méltányos igazságosság elvének elfogadása viszont mentes mind a delegitimációs potenciáltól, mind a makroszinten érvényesülő és kívánatosnak tartott elvek közötti feszültségtől. Ez azt jelzi, hogy a rendszerszinten megjelenő meritokratikus elkötelezettség bizonyos harmóniát feltételez, akár a makroszintű értékvilágról, akár a rendszerváltást követő társadalmi berendezkedés legitimitációjáról legyen is szó.

Társadalmi beágyazottságukat tekintve a különféle ideológiai profilkok jelentős különbségeket mutatnak. Az etatista egalitáriánus ideológia támogatói között jelentősen felülreprezentáltak az alacsonyabb iskolai végzettséggel bíró, alacsonyabb státusú válaszadók, és magasabb a támogatók körében a nők és az idősebbek aránya. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a társadalmi meghatározottság ereje az idő előrehaladtával jelentősen veszít erejéből, és 2008-ra az iskolai végzettség, valamint az életkor szerepe el is tűnik a magyarázó térből.

A fatalista igazságossági felfogás jóval kevésbé függ a válaszadók társadalmi helyzetétől. Úgy tűnik, hogy sem az iskolázottság, sem a kérdezett neme nem játszik szerepet abban, hogy hisz-e valaki az igazságosság létezésében, és bíz-e az igazságosság eszményének megvalósulásában. Leginkább még az alacsonyabb társadalmi státusz az, ami összefügg a fatalista világnézettel, de ez is inkább a 90-es évekre jellemző. Az ezredforduló után ez a hatás eltűnni látszik.

Az elmúlt két évtized alatt az individualista ideológia tűnik társadalmilag a legszélesebb körben elfogadott igazságossági felfogásnak. Szinte minden társadalmi rétegben – függetlenül az iskolai végzettségtől és társadalmi státustól – akadnak olyanok, akik az egyéni teljesítmény fontosságát és az érdem szerinti elosztást tekintik az igazságos társadalmi elosztás legfontosabb alapkövének. Ebben lényegében nincs különbség a 90-es évek és az ezredfordulót követő időszak között. Mindebből pedig az következik, hogy az individualista irányultságú ideológia tűnik olyannak, amely képes volt egy széles körű társadalmi konszenzust teremteni abban a kérdésben, milyen elvek szerint tekintsük a társadalmi kapcsolatokat és az elosztás rendszerét igazságosan berendezettnek.

Végül legkevésbé a méltányos meritokratizmus ideológiai profilját tudjuk a társadalmi helyzet mentén megrajzolni. Az egyetlen – és nem túl erős – összefüggés abban mutatkozik, hogy az idősebb férfiak körében valamelyest erősebb ennek az ideológiának az elfogadottsága, szemben más demográfiai vagy társadalmi csoportokkal. Meglepő módon viszont sem az iskolai végzettség, sem a társadalmi státusz nem magyarázza a méltányos meritokratizmus társadalmi beágyazottságát. Ez az igazságossági felfogás tehát, annak ellenére, hogy deklaráltan a társadalmi szereplők közötti együttműködésben és minden társadalmi szereplő közös és egyéni hasznában látja az igazságos társadalom lényegét, nem tud találkozni a társadalom különböző csoportjainak instrumentális érdekmotívumaival és haszonelvű elvárásaival. Az érdekmotívum ugyanis jelenleg Magyarországon az igazságos társadalom individualista és egalitáriánus felfogásában sűrűsödik össze.

⁷ A delegitimáció hajlandóságmértéke meglepő módon az egész időszakban állandónak tűnik, és egy 5 fokú skálán, ahol a magas értékek mutatják a rendszer elutasítását, a közepesnél alig magasabb, 3,6–3,7-es értéket mutat.

A munkajövedelmekre vonatkozó elosztási elvek

Az igazságosság általános normatív ideológiái a társadalmi integráció általános értékalapú meghatározói, amelyek mind az intézmények mind az egyének és csoportjai helyét kijelölik a társadalom szövetében. Az igazságos elosztás megítélésének más dimenzióját jelenti az, amikor arról kérdezzük az embereket, hogy milyen elvek szerint kellene a munkajövedelmeket meghatározni, és mennyire tartja a jövedelmek jelenlegi elosztási rendszerét igazságosnak. A munkajövedelmek elosztási elvei jóval közelebb állnak a hétköznapi gyakorlatához, mint az igazságossági ideológiák. Míg az igazságossági ideológiák általánosságban jelölik ki a társadalom működésének elveit, addig a munkával kapcsolatos jövedelemelosztási elvek az elosztható, illetve elosztandó társadalmi javaknak csak egy szűkebb körére vonatkoznak. A jövedelemelosztás kérdésében bizonyos értelemben mindenki személyesen érintett. Amikor az emberek a fizetések igazságos voltán gondolkodnak, a különféle elosztási elvek fontosságát rangsorolják, súlyozzák, és alakítják ki a különféle szempontok legigazságosabb elegyét.

A munkajövedelmek elosztási elvei mögött két dimenzió létezését feltételeztük. Az egyik a meritokratikus elosztási elveket jelenti, amely szerint a kemény munkának, az egyéni felelősségnek, a képzettségnek és a kedvezőtlen munkafeltételeknek kell döntő szerepet játszaniuk a fizetések meghatározásában. A kompenzatorikus dimenzióhoz azok a normatív ítéletek tartoznak, amelyek az eltartott családnagyság figyelembevételével, illetve a nemek közötti diszkrimináció csökkentésével egyenlőbbé tennék a jövedelemelosztást. Előzetes elképzelésünk szerint a munkában eltöltött idő, azaz a szenioritás elve meritokratikus megfontolásokat hordozhat, hiszen a hosszú munkatapasztalat növeli a hatékonyabb munkavégzés és a termelékenység esélyét, és ennyiben igazságos, ha az idősebb, régóta a cégnél dolgozó munkatársak több pénzt keresnek, mint a fiatalabbak vagy a pályakezdők. Ugyanakkor a szenioritás mögött kompenzatorikus megfontolások is meghúzódhatnak, amennyiben valaki az öregségre és arra az esélytelenségre vagy hátrányra gondol, amivel egy idősebb ember munkája elvesztése esetén új munkahely keresésére indul. Ennek anyagi kompenzálása éppúgy igazságos lehet, mint a korábban említett meritokratikus igazságossági megfontolás alapján felfogott magasabb jövedelem.

Nézzük meg, hogy a válaszadók is így gondolkodtak-e. A vizsgált időszak egészére jellemző, hogy egymástól elkülönülve kirajzolódik egy meritokratikus és egy kompenzatorikus igazságossági nézetrendszer. Ezekre logikusan szervülnek a fent felsorolt különféle jövedelemelosztási szempontok. Csak a képzettség jelent kivételt, ami egyik dimenzióra sem illeszkedik. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen, bár a képzettség a jövedelemelosztás különféle szempontjainak előfeltétele lehet, közvetlenül nem játszik szerepet abban, hogy ki mennyi pénzt kapjon. Hatása azonban közvetetten minden bizonnyal érvényesül az elosztási mechanizmusokban.

A rendszerváltáskor a fizetések meghatározásánál a meritokratikus elosztási elvek érvényesülését látták kívánatosnak az emberek, és úgy gondolták, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentését célzó elvek kevésbé fontosak. Ebben kétségkívül szerepet játszhatott az is, hogy ekkor még az emberek csak a piacgazdaság előnyeit vették számításba, és kevésbé tapasztalták meg a piacgazdaság nehézségeit a mindennapokban. Ennek megfelelően a kompenzatorikus elvek érvényesülését sokkal kevésbé látták kívánatosnak. Az ezredforduló után viszont a társadalmi szolidaritáson alapuló igazságossági szempontok felértékelődtek.

Elméletileg azt feltételezhetnénk, hogy miközben az általános igazságossági ideológiák szintjén a különböző elvek nem zárják ki egymást feltétlenül, hanem egymás mellett, akár konfuzitásban is megférnek egymással, addig a jövedelemelosztás terén az elosztási igazságossági ítéletek egymással versengve kizárják egymást. A fizetések elosztása ugyanis egy zérőösszegű játszmahoz közelít: ha az eltartandó családtagok száma szerint szabják meg az emberek fizetését, akkor szükségképpen kevésbé számít az egyének erőfeszítése, felelősségvállalása stb. Az eredmények azonban nem igazolják ezt a feltételezést. Feltehetően olyan magas az emberekben a magasabb jövedelmek iránti vágy, hogy úgy gondolják, az lenne igazságos, ha minden tényező számítana a jövedelmek meghatározásában, mert így mindenki jól járna, és mindenkinek magasabb lenne a fizetése. Ezért a teljesítményalapú és a kompenzatorikus elvek az idő előrehaladtával egyre jobban megférnek egymással.

A jövedelmekre vonatkozó elosztási igazságossági elvek társadalmi beágyazottságában felsejlenek markáns különbségek. Előzetes elvárásainknak megfelelően a meritokratikus elv az iskolázottabb, magasabb státusú, sikeresebb társadalmi csoportokban elfogadottabb, míg a kompenzatorikus elv főképp a kevésbé iskolázott, a társadalom alsóbb régióiban elhelyezkedő csoportok körében népszerűbb. Az viszont már meglepő, hogy a fiatalabbak inkább a kompenzatorikus, míg az idősebbek inkább a meritokratikus elosztási elveket pártolják. A magyarázat minden bizonnyal abban rejlik, hogy a családnagyság hangsúlyozása, ami összefügg a gyerekek számával, főképp a fiatalabbak körében teszi népszerűvé a családtámogatások erősítésével jellemezhető kompenzatorikus elvet. Ez – miképpen a korábban említett társadalmi meghatározottságok is – a jövedelemelosztás racionális, érdekalapú, instrumentális igazságosság-felfogásának erejére mutat rá. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy miközben a fenti elvek által igazságosnak tartott jövedelemelosztási rendszer meghatározó szerepet játszik abban, hogy az emberek mennyi jövedelemre tehetnek szert, ehhez képest a társadalmi és demográfiai tényezők hatása igencsak visszafogott. Ez azt sejteti, hogy a jövedelemmaximalizáció és az ebből következő minden elvre kiterjedő elfogadáskényszer áthatja a társadalom legkülönbözőbb csoportjait.

A képzettséget a vizsgált időszak egészében igen fontosnak tartották az emberek, és a meritokratikus szempontokkal közel azonos súllyal vették számításba az igazságosnak ítélt fizetések megállapításában. Ezt az összefüggést sem a válaszadók eltérő iskolai végzettsége, sem a státushelyzet különbsége nem törli meg. Úgy tűnik, széles társadalmi konszenzus övezi a képzettség szerepének magas elismerését a jövedelmek meghatározásában.

A szenioritás szerepét viszont az idők változásával eltérő szempontból ítélik meg az emberek. A rendszerváltást követő években a szenioritás a kompenzatorikus elvrendszerhez tartozott, míg az ezredfordulótól kezdve egyre szervesebben kapcsolódik a meritokratikus igazságossági elvekhez.¹⁷ A rendszerváltást követő években a szenioritás „jutalmazási szándéka” mögött mindenképpen szerepet játszhat egyfajta szolidaritáseffektus, ami kompenzálni kívánja az életkoruk és foglalkozási előtörténetük okán az új rendszerhez alkalmazkodni képtelen embereket. Az ezredforduló után viszont a szenioritás értékelése mögött kétfajta logika is működhet: egyfelől a hosszú munkatapasztalat már a szabadpiaci gazdasághoz való alkalmazkodási képességet feltételez, és ebben a felfogásban a munkatapasztalat joggal számít meritokratikus értéknek; másfelől továbbra is működik az előzőekben is említett szolidaritási effektus, ami természetes önvédelem és érdekérvényesítés egy idősödő társadalomban.

A szenioritást, mint jövedelmet befolyásoló tényezőt másként ítélik meg a különböző generációk. A nyugdíjkorhatár közelében lévők vagy már a nyugdíjas éveikben járók

¹⁷ Ez az oka, hogy a meritokratikus és kompenzatorikus dimenziók végleges mérőszámát az adott dimenzióhoz mindvégig odatartozó 2-2 itemből alkottuk meg. A mérőszám egyszerű index.

megítélése szerint a szenioritás szorosabban együtt jár a felelősségvállalással és a kemény munkával, míg a fiatalok ezt az együtt járást sokkal esetlegesebbnek látják.

Mint ahogy azt már az igazságossági ideológiák kapcsán megtapasztaltuk, az észlelt és a kívánatosnak ítélt jövedelemelosztási elvek sincsenek igazán összhangban. A legnagyobb feszültség¹⁸ a meritokratikus elvek terén tapasztalható, de a válaszadók szerint a szenioritás elve sem az elvártnak megfelelően érvényesül. A képzettség szerepét illetően viszont kisebb feszültség tapasztalható, míg a kompenzatorikus elvek az emberek szerint majdnem ideális mértékben valósulnak meg. Természetesen az is kimutatható, hogy az elvek mentén tapasztalható feszültségek különféle forrásokból táplálkozhatnak. Az eltérés abból adódhat, hogy a fizetések megállapításában egy-egy elv érvényesülését erőteljesebben, vagy a „tényleges” állapothoz képest gyengébben szeretnék-e érvényesíteni az emberek. A rendszerváltás óta folyamatosan érvényes, hogy az elvárthoz képest minden elosztási elvet kevésbé látnak megvalósulni. Jóllehet a legnagyobb „hiányt” az érdem szerinti elosztás érvényesülésében látják, de úgy gondolják, hogy a szenioritás, valamint a képzettség szempontja sem érvényesül kellőképpen. Az emberek legkevésbé a kompenzatorikus elvek érvényesülésének erősödését tartják kívánatosnak.

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy olyan erős az emberekben a jövedeleméhség, hogy szinte differenciálatlanul minden elosztási elv erőteljesebb érvényesülését tartják kívánatosnak, azt remélve, hogy valamelyik szempontba csak „beférnek” ők maguk is, és magasabb lesz a fizetésük, függetlenül attól, hogy milyen foglalkozást üznek és milyen a társadalmi hátterük. Mindezen túl azonban az is látható, hogy az emberek ma Magyarországon az érdem szerinti elosztási elveket látják a legkevésbé megvalósulni. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy általában a teljesítmény szerinti elosztás élharcosai lennének, inkább arról lehet szó, hogy a saját munkáját mindenki hajlamos felértékelni, és azt gondolni, hogy a saját munkájába fektetett erőfeszítések és a teljesítménye nem kapja meg a méltó elismerést.

Családi transzferek és családon belüli értékválasztások

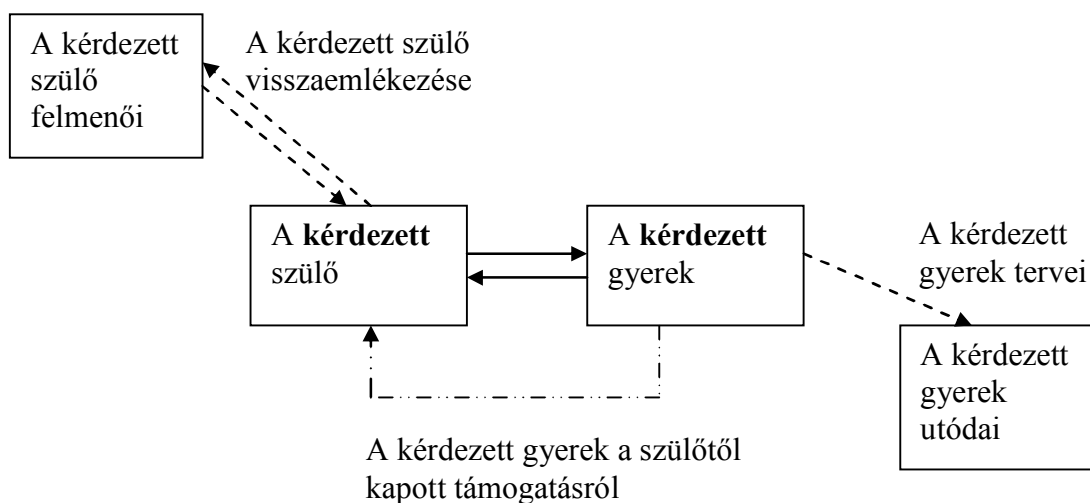
A 2008-ban lefolytatott empirikus kutatásunk egyik fontos kérdése az volt, hogy feltérképezzük a generációk között áramló transzfereket, és úgy mutassuk be a transzferekről, azok mértékéről és fontosságáról vallott nézeteket, hogy megszólaltatjuk mindkét oldalt, azaz a transzfert nyújtókat és a segítségben részesülteket. Ez egy sajátos mintavételi eljárást követelt meg. Kutatásunkban két, egymással személyében is összekapcsolt generációs minta szerepelt, egy szülői minta és a gyerekek generációja.⁸ Az elemzés során a két generáció közötti kölcsönös transzfereket vizsgáltuk, vagyis azt, hogy a szülők milyen formában támogatták a mintában szereplő gyermeküket, illetve, hogy ez a gyerek milyen formában támogatta, illetve szándékozik támogatni a szüleit. Ezen kívül még két érintett generáció is szerepel a vizsgálódásunkban: egyrészt a nagyszülői generáció, amellyel kapcsolatban arról

¹⁸ A valóságosként észlelt és a kívánatosnak tartott elosztási elvek közötti diszkrpanciát az identikus kérdésekre adott pontszámok közötti különbségek abszolút értékeinek összegzésével nyertük. A mutató azt méri, hogy mennyire nem felel meg egymásnak a „valóságos” és az ideálisnak tartott jövedelemelosztási rendszer. Az abszolút értékekkel való számolás eredményeként feszültségnek számít az is, ha valaki egy-egy elv érvényesülését túlságosan erősnek látja a kívánatoshoz képest, de az is, ha az adott elv az ideálisnál kevésbé érvényesül.

⁸ A kutatás terepét egyfelől egy 1000 fős országos reprezentatív minta jelentette, amelyet egy olyan 400 fős minta egészített ki, ahol a megkérdezettek a reprezentatív mintában szereplők – nagykorú és lehetőleg a családtól már külön élő - gyerekei voltak. A kérdezés során a „gyerekekből” álló mintával kapcsolatos célkitűzéseinket csak részben sikerült megvalósítani, ugyanis 68 esetben csak a szülőkkal együtt élő gyerekeket sikerült elérnünk. A szülőktől és a gyerekektől ugyanazt a kérdőívet kérdeztük le.

van információnk, hogy a szülő mit kapott a nagyszülőktől, illetve, hogy mivel támogatta a saját szüleit (a nagyszülői generáció tagjait). Másrészt szerepel az unokák generációja, akikkel kapcsolatban azt tudjuk meg, hogy a kérdezett gyerekek generációja mivel támogatta, illetve tervezi támogatni utódait. Az elemzett generációkat, illetve a transzferáramlás lehetséges útjait a következő négygenerációs transzfertérkép mutatja be.

1. ábra Négygenerációs transzfertérkép

Az 1. ábra tanúsága szerint arra is lehetőségünk nyílik majd a későbbiekben, hogy megvizsgáljuk, hogy a szülők által adott támogatást a gyerekek generációja miként észleli: vajon a szülők emlékei megegyeznek a gyerekekével, vagy inkább az jellemző, hogy az adományozó felértékeli, a kedvezményezett viszont kisebbnek látja az adott transzfert.

Mielőtt a generációs közötti transzferek elemzésébe kezdenénk, bemutatjuk, hogy a kutatás során hogyan mértük ezeket a transzfereket. Kérdőívünkben az utódok felé irányuló transzferek esetében három féle támogatás, a lakás, a természetbeni segítség, és a rendszeres pénzbeli támogatás megnevezésére nyílt lehetőség. A felmenők felé irányuló transzferek esetében lehetséges transzfer az idős szülőről való gondoskodás (összeköltözés, otthoni ápolás biztosítása, idősek otthonába való elhelyezés), a természetbeni segítség, és a rendszeres pénzbeli támogatás.

A családi transzferek elemzése három szempont szerint is lehetséges:

- megvizsgálhatjuk, hogy a három generáció milyen mértékben támogatja az öt következő generációt,
- a második lehetőség, hogy a megkérdezett szülők és a megkérdezett gyerekek generációjában a transzferek kölcsönösségét bemutassuk, azaz megvizsgáljuk, hogy a szülők milyen támogatást adtak az utódoknak, és az utódok miként viszonzták azt,
- végül a kérdezett szülők és a kérdezett gyerekek generációjában lehetőség nyílik a felmenők és az utódok felé való transzferek elemzésére, azaz összehasonlítható, hogy a két generáció mennyire tudott eleget tenni annak, hogy mind a szüleit mind a gyerekeit támogassa.

Az utódoknak nyújtott transzferek

Az utódoknak adott transzferek tekintetében három generációról van tudásunk. A nagyszülőkről csak közvetett információkkal rendelkezünk, amennyiben a megkérdezett szülői generáció emlékeire kell hagyatkoznunk. A megkérdezett szülők és gyerekek esetében a transzferek egy része már megvalósult, másik része viszont még csak terv formájában létezik. Mivel az adatbázisunkban a megkérdezett szülők és gyermekek között kölcsönös megfeleltetés van, most csak azokat a transzfereket vesszük számításba, amely a megkérdezettek között zajlottak (vagy várhatóan bekövetkezik a jövőben), és nem vesszük figyelembe azokat, amelyek a többi utód felé irányultak. Ez a szűkítő értelmezés azért is indokolt, mert amikor a nagyszülők által nyújtott transzfereket vizsgáljuk, akkor csak arról van tudomásunk, hogy a nagyszülők mit nyújtottak a kérdezett szülőnek, és nem látjuk azokat a transzfereket, amelyeket a nagyszülők a többi gyereknek adtak. Amikor a megkérdezett gyerekek által az utódoknak nyújtott transzfereket vizsgáljuk, éppen az összehasonlíthatóság kedvéért csak egyetlen, a legidősebb gyerekek nyújtott transzferet vesszük figyelembe. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy jogunk van-e általánosítani egy-egy generáció esetében a lemenőknek nyújtott transzferekre, ha mindössze egy-egy kedvezményezettet veszünk figyelembe. A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy mind a szülők, mind a gyerekek generációja egyöntetűen azt vallja, hogy minden gyereknek egyforma támogatást kell nyújtani, és mind a megvalósult mind a tervezett transzferekben érvényesítik is ezt az elvet. Ennek megfelelően joggal gondolhatjuk, hogy véletlenszerűen vagy az életkor szerint kiválasztott utódokhoz adott transzfer általánosítható.

A nagyszülők által nyújtott transzferekhez képest a megkérdezett szülők sokkal tetemesebb segítséget nyújtottak az utódaiknak, és a megkérdezett gyerekek még ennél is többet adtak a már felnőtt, különélő gyerekeiknek. A megkérdezett szülők esetében a felmenőktől kapott transzferek nagysága rendkívül erősen különbözi attól függően, hogy milyen történelmi időszakban lépett ez a generáció a házassági időszakba. A Rákosi-korszakban házasságok alig több mint egytizede kapott a szüleitől lakást. A helyzet a kora Kádár-korszakban a lakáshoz jutás tekintetében ugrásszerűen javult, a szülők generációjának közel harmada szülői segítséggel jutott lakáshoz. A 70-es és 80-as években házasságok már majdnem fele kapott a szüleitől lakást. Azt gondolnánk, hogy a természetbeni támogatás „ingyen van”. Ám a szülői generáció legidősebb kohorsza ettől is meg volt fosztva, mindössze 40 százalékuk élvezte a nagyszülői generáció segítségét. Ebben mindenképpen szerepet játszott a Rákosi rendszert jellemző nagymértékű területi mobilitás, és az infrastruktúra fejletlensége egyaránt. A rendszeres pénzbeli juttatás az egész időszakban relatíve alacsony, csak a legfiatalabb szülői kohorsz 20 százaléka kapott annak idején rendszeres pénzben segítséget.

Azt a következtetést, hogy a történelmi időben előrehaladva a szülők egyre nagyobb támogatást nyújtanak gyermekeiknek, némileg árnyalja, hogy a nagyszülők által nyújtott transzferet a szülők visszaemlékezési alapján tudtuk csak mérni, és nem tudjuk kiváltani a nagyszülők emlékeivel. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az adományozó mindig kicsit nagyobbnak látja az általa nyújtott transzferet, mint a kedvezményezett, aki kapja. A nagyszülők transzfereiről a kedvezményezettől származnak az információk, és így minden biztonnal alulbecslései a ténylegesen megvalósult transzfereknek. Ennek a torzításnak is köszönhető, hogy a nagyszülők nyújtotta transzferek sokkal kisebbnek tűnnek, mint az őket követő generációké.

Hasonlóképpen pszichológiai magyarázat fűzhető ahhoz is, hogy a még csak tervben lévő transzferek rendre felülmúlják a megvalósultakat: a megkérdezett szülők közül többen tervezik, hogy a még velük élő, de már nagykorú gyermekük számára támogatást nyújtanak majd. Ez a felülmondási effektus azonban a megkérdezett gyerekek generációjában kevésbé

érvényesül: a tervezett és a már megvalósult transzferek a pénzbeli segítség kivételével egyforma arányban jellemzik ezt a generációt.

Egész további elemzésünk szempontjából kulcskérdés, hogy helyén való-e a már megvalósult és a tervezett transzfereket együttesen kezelni, és össztranszferként tekinteni rájuk. Az előbb említett felülmondási effektus ez ellen szól. Ugyanakkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy az egyes vizsgált generációink három típusból tevődnek össze. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek már minden gyereke felnőtt korú és önállósodott. A másodikba azok, akiknek a nagykorú gyermekei is még otthon élnek. És végül a harmadik, vegyes típus, amelyet az jellemez, hogy a családhoz önállósodott, illetve otthonélő gyerekek is tartoznak.

A szülők generációjában a megvalósult transzferek zömét az első típusba tartozó családok szolgáltatják, a tervezett transzferek pedig jobbra a második típust jellemzik. A harmadik típusba tartozó családokban viszont vegyesen fordulnak elő megvalósult és tervezett transzferek. A gyerekek generációjában – életkori összetételükből következően – alig van első típusba tartozó család, a második és a harmadik típusba tartozók egyenlő arányban (közel 50-50 százalék) fordulnak elő. Ha a megkérdezettek egészére akarunk érvényes kijelentéseket tenni, akkor a tervezett transzfereket nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ebből azonban még nem következik, hogy a tervezett transzferekre éppen úgy tekinthetünk, mint a megvalósultakra, és a kétféle transzfer összegéből jogosan aggregálható az össztranszfer mértéke.

A tervezett transzferek esetében az adományozók valamivel bőkezűbbek, mint a megvalósult transzferek esetében. Ha ez a felülmondás abból fakad, hogy az emberek könnyebben ígérek, mint ahogy ténylegesen adnak, akkor azok a családok, amelyek már minden gyereküket szárnyra bocsátották, kedvezőtlenebb színben tűnhetnek fel, mint azok, akiknél a terveket is számításba lehet venni. A felülmondási effektus azonban minden bizonnyal nem ebből fakad. A csak már önállósodott gyerekekkel rendelkező családok ugyanis alacsonyabb státusúak, és ezen belül főleg a vagyoni helyzetük kedvezőtlenebb, mint a másik két típusba tartozóké. Ők a legidősebbek, és ahogy haladunk előre a történelmi időben, úgy növekszik a kibocsátó családok transzferpotenciálja. S mivel a minden gyereküket már szárnyra bocsátók a legidősebbek, ők jellemezhetők a legkisebb transzferpotenciállal.

Visszatérve a három generáció nyújtotta transzferekre, összességében azt mondhatjuk, hogy a felmenők komoly támogatást nyújtottak, illetve terveik szerint nyújtani fognak a gyermekeiknek. A szülők generációjának kivételével szinte mindenki kapott természetbeni segítséget, és a legnagyobb anyagi erőforrást igénylő lakásszerzésben is közreműködtek a felmenők.

A generációs transzferek kölcsönössége

Úgy tűnik, hogy mindkét vizsgált generációban nagy felelősségérzet tapasztalható a gyerekek részéről: többségük valamilyen formában gondoskodott vagy gondoskodni kíván a szüleiről. Az ápolásra-gondozásra és a természetbeni segítségnyújtásra mindkét generációban a többség vállalkozik. A szülők anyagi támogatása valamivel ritkábban fordul elő, de még így is mindkét generáció többsége nyújt ilyen fajta segítséget. Az idősek otthonában való elhelyezés mint a szülőről való gondoskodás egyik lehetséges formája viszonylag ritkán fordul elő. Ennek azonban speciális okai vannak. A rendszerváltás előtt az idősek otthonába való elhelyezés egy olyan kényszerű megoldás volt, amelynek következtében az érintetteknek többnyire méltatlan körülmények között kellett utolsó éveiket eltölteniük. Az elmúlt 20 évben

létrejött emeltszintű otthonok viszont komoly anyagi megterhelést jelentenek, amit az utódoknak csak nagyon kis hányada képes vállalni

Az összességében kedvező képet azonban borúsabbra festi az a tény, hogy a megkérdezett szülők generációjának csak 45 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a szülők támogatásának minden formáját (ápolás, gondozás, pénzbeli és természetbeni támogatás) felvállalta, vagy szükség esetén fel fogja vállalni. A magas arányok valójában azt jelzik, hogy az utódok a szülői támogatás csak egy-egy formáját nyújtották vagy nyújtják majd a rászoruló felmenőknek. A megkérdezett gyerek generációban még szűkre szabottak a szülők felé irányuló transzferek: a gyerekek generációjának csak 23 százaléka van elszánva arra, hogy ha arra szükség mutatkozik, a szülők támogatásának valamennyi formáját bevállalja. Úgy tűnik tehát, hogy a lefelé, a szülőktől a gyerekek felé irányuló transzferek a történelmi időben előrehaladva fokozatosan bővülnek, addig ez az ellentétes irányú transzferekre nem igaz.

A megkérdezett szülők és gyerekek esetében arra is mód van, hogy összevessük, a szülőtől származó transzfer nagyságát az adományozók ugyanúgy ítélik-e meg, mint a kedvezményezettek. A kétféle percepció között nincs drámai különbség:

- a megkérdezett szülők 10 százaléka úgy nyilatkozott, hogy a lehetséges transzferek mindegyikével támogatta a gyermekét, és a megkérdezett gyerekek 12 százaléka szerint a szülők minden lehetséges módon támogatták őket
- a szülők 51 százaléka nyújtott valamiféle anyagi támogatást a gyermekének, és a gyerekek 55 százaléka mondja, hogy kapott a szüleitől anyagi segítséget
- csak természetbeni segítséget a szülők 25 százaléka adott a gyermekének, míg a gyerekek 19 százaléka csak ilyen típusú transzfert kapott
- végül, a szülők 13 százaléka állította, hogy semmiféle segítséget nem nyújtott a megkérdezett különélő gyermekének, a megkérdezett gyerekek ugyancsak 13 százaléka mondta azt, hogy semmiféle szülői transzfert nem kapott

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ha például a szülők 13 százaléka azt mondta, hogy semmiféle segítséget nem adott a gyermekének és a gyerekek ugyancsak 13 százaléka emlékszik úgy, hogy semmiféle segítséget nem kapott a szüleitől, ebből egyáltalán nem következik, hogy a megkérdezett szülő és a megkérdezett gyerek között zajló transzfert egyformán látják. Lehetséges ugyanis, hogy például azok a gyerekek, akik emlékeik szerint semmifajta támogatást sem kaptak, a szüleik szerint igenis kaptak, vagy fordítva. Ezért fontos az a megállapítás, hogy a szülő-gyerek diádok szintjén sem találunk lényeges különbséget az adományozó szülők és a kedvezményezett gyerekek transzferekről alkotott képében: 49 százalék esetében a szülők és a gyerekek egyformán látták a transzferek előfordulását és mértékét. 29 százalékban a megkérdezett gyerekek nagyobbnak ítélték a szülőktől kapott transzfert, mint maguk az adományozó szülők, 22 százalékban viszont fordítva, a gyerekek leértékelték, a szülők viszont felértékelték a transzfereket.

A generációk között áramló transzferek esetében nemcsak a percepció hasonlósága vagy különbözősége fontos kérdés, de az is, hogy a támogatás mekkora áldozat az adományozó részéről, illetve, hogy az adomány mekkora segítséget jelent a kedvezményezettnek. A jobb vagyoni helyzetben lévő szülők tetemesebb támogatást adtak a gyerekeiknek. Ám a közel azonos nagyságú transzfereket egyes szülők nagy, mások kis áldozatnak érezték. Ráadásul az áldozat percepciója függetlennek bizonyult a vagyoni helyzettől, tehát ha egy rosszabb helyzetben lévő család éppen akkora transzfert nyújtott a gyermekének, mint egy vagyonosabb család, a szegényebb szülők nem érezték nagyobb áldozatnak a segítséget.

A kedvezményezett gyerek is nyilatkozott arról, hogy mit jelentett számára a szülőktől kapott segítség. Minél nagyobb transzfert kapott valaki a szüleitől, annál inkább hajlik arra, hogy azt nagy szülői áldozatnak tekintse, ami azonban alig jelentett valami segítséget számára az induláskor. Talán nem véletlen, hogy azok a gyerekek, akik így tekintenek a szülői transzferekre, az átlagosnál sokkal jobb anyagi helyzetben vannak. A kisebb anyagi erőforrással rendelkező szülők, kisebb támogatást nyújtottak a különélő gyerekeknek, és ezt ő maguk kis áldozatnak is tekintették. A gyerekek azonban ezt a támogatást nagyra értékelik, úgy gondolják, hogy e segítség nélkül, nagyon nehéz lett volna az önállósodásuk. Természetesen az sem véletlen, hogy az ilyen gyerekek maguk is az átlagosnál szegényebb körülmények között élnek.

Összességében, anélkül, hogy megállapításunkat a generációk között mozgó transzferek összességére érvényesnek tartanánk, azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a szülők jó eséllyel képesek átörökíteni vagyoni státusukat a már önállósodott gyerekeikre. Ugyanakkor a különféle transzferek – annak ellenére, hogy a vagyonosabb szülők tetemesebb segítséget nyújtanak a gyerekeknek – a szülőknél tapasztaltakhoz képest nem eredményeznek nagyobb vagyoni egyenlőtlenséget a gyerekek generációjában. A társadalmi igazságtalanság azonban értelemszerűen a generációk közötti transzferekben is érvényesül, hiszen a szegényebb szülők nagy áldozatok árán is csak kisebb transzfereket tudnak nyújtani a gyerekeknek, míg a módosabb szülők számára kisebb áldozattal jár az, hogy gyerekeiket komoly támogatással indítsák el az önállósodásban.

A generációkra nehezedő transzfer-teher

Ebben a részben három szinten elemezhetjük a generációk között áramló transzfereket. Egyfelől megvizsgálhatjuk, hogy a megkérdezett szülők milyen fajta és mekkora transzferekkel támogatják a gyerekeiket. Ebben az elemzésben tehát nem pusztán azokat a transzfereket vesszük számításba, amelyeket a szülő az adatbázisban „összekapcsolt” gyerekének nyújtott, hanem az összes gyerekének adott valamennyi támogatást. Másfelől, ugyanezen transzfermennyiség bemutatására nyílik lehetőség a megkérdezett gyerekek esetében. Itt az esetek kis részében beszélhetünk csak már megvalósult transzferekről, hiszen jobbára még kiskorú gyerekeket nevelő családokról van szó, és így jobbára csak a tervezett transzferekről lehetnek információink. Végül lehetőség nyílik arra is, hogy megvizsgáljuk a megkérdezett szülőket és gyerekeket terhelő kétirányú transzferek súlyát, vagyis azt, hogy egy adott generációszámára mekkora terhet jelentett összességében a felmenőknek és az utódoknak nyújtott támogatás.

A megkérdezett szülők gyerekeiknek nyújtott támogatás két típusát különböztettük meg: az önálló élet elindításához szükséges transzfereket, így a lakásszerzésben nyújtott támogatást, és a „fenntartó” jellegű transzfereket, amelyeket a szülők hosszabb ideig, folyamatosan nyújtanak gyerekeiknek. Ilyen típusú támogatás a rendszeres pénzbeli segítség és a természetbeni támogatás, unokák felügyelete, ügyintézés, nyaraltatás, ételmeztartások stb. Míg az indító transzferek a szülők megtakarításaiból származnak, addig a fenntartó jellegűek nem feltétlenül szigorúan vett anyagi támogatást takarnak, a gyerekek számára viszont mindenképpen anyagi erőforrásokkal való takarékoskodást tesznek lehetővé (kisebb ételmeztartás, a gyerekfelügyelőnek nyújtott díjazás kiváltása stb.). A fenntartó transzferek a szülőktől kisebb anyagi erőfeszítést kívánnak, ám szabadidejük (vagy pénzkeresésre fordítható idejük) „feláldozását” követelik.

Szülői lakástranszferek a gyerekeknek

A megkérdezett szülők egy részének már csak önálló, a kibocsátó családból kilépett gyerekeik van. Az ő esetükben megvalósult transzferekről beszélhetünk. A szülők másik csoportjának

vannak önálló, valamint még a családban velük együtt élő gyermekik is. A még szárnyra nem bocsátott gyerekek esetében csak tervezett transzferekről beszélhetünk. Végül van a szülői mintának egy kisebb része, ahol csak nagykorú, de még mindig a családban élő gyermekek vannak. Értelemszerűen az ő esetükben is csak tervbe vett transzferekről lehet szó.

A már megtörtént és a tervezett transzferek között akár óriási különbségek is lehetnek, hiszen más dolog arról beszámolni, hogy az ember mit adott a gyerekeinek, és megint más arról beszélni, hogy majd, ha a gyerekek felnőnek, miféle szülői támogatásra számíthatnak.

Adataink azonban azt mutatják, hogy a szülők - nem függetlenül attól a kinyilvánítottan fontos elvtől vezérelve, hogy a gyerekeket egyformán kell támogatni – éppen olyan transzfereket terveznek adni, mint amilyeneket a már önálló gyermekeiknek adtak.

Mekkora tehát az a teher, amely a családokra nehezedik, amikor a gyerekeik önállósodnak és meg kell oldaniuk a lakásproblémájukat? Az a 227 család, amelyik már minden gyerekét szárnyra bocsátotta, összesen 238 lakást vásárolt a gyerekei számára. Ezekben a családban összesen 471 gyerek nevelkedett fel, tehát a gyerekek valamivel több, mint felének vásároltak lakást a szülők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen családokban nevelkedett gyerekek fele kapott volna a szüleitől lakást, hiszen a szülők legfontosabb vezérlőelve az, hogy minden gyereküket egyformán támogassák. Arról van tehát szó, hogy az ilyen családoknak csak egy része⁹ volt képes arra, hogy lakást vegyen a gyerekeinek. Abban a 68 családban, ahol a nagykorú gyerekek még otthon élnek, 76 lakást terveznek vásárolni az ezekben a családokban nevelkedő 132 gyereknek. Tehát a tervek szerint a gyerekek valamivel több, mint felének vesznek majd lakást. Végül abban a 98 családban, ahol már önállósodott, valamint a szülőkkel együtt élő gyerekek is vannak, 43 lakást vásároltak eddig, és további 60 lakásvásárlás szerepel a tervek között. Ez azt jelenti, hogy a már önálló gyerekek alig több mint negyedének vettek lakást, és a tervek szerint az otthon élő 133 gyereknek még 60 lakást fognak venni. Tehát ebben a családtípusban a tervek optimistábbak, mint az eddig elért eredmények, hiszen a szülők a tervek szerint az itt élő gyerekek majdnem felének szeretnék megoldani a lakásproblémáját. Mindent összevetve a szülőket terhelő lakástranszferek súlyát jól mutatja, hogy a mintában szereplő közel 400 család mintegy 900 gyerekének összesen több mint 400 lakást kellett, illetve kell majd vásárolni, ha a szülők terve megvalósul.

A családok között rendkívül nagy a különbség abban a tekintetben, hogy mekkora segítséget tudnak nyújtani gyerekeiknek a lakáshoz jutásban. E különbségek magyarázatára később térünk ki, most csak arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy vajon azok a családok, amelyekben vegyesen vannak önállósodott és kiskorú gyerekek is, miért nyújtottak kisebb segítséget a gyerekeinknek, és miért szerényebbek a tervek a jövőre nézve, mint a homogén szerkezetű családokban.

Az a legkézenfekvőbb feltételezés, hogy ezek a családok alacsonyabb státusúak, azonnal megdől, ugyanis a szülők éppen ezekben a vegyes szerkezetű családokban a legmagasabb státusúak, ezen belül az ő iskolai végzettségük magasabb, mint a homogén szerkezetű családokban, és a vagyoni helyzetük sem rosszabb, mint azoké a családoké, ahol csak kiskorú gyermekek nevelkednek. A kisebb transzferpotenciál magyarázata a családok gyerekszámában rejlik, ugyanis míg ezek a családok átlagosan 3 gyermeket vállaltak, addig a másik két típusban az átlagos gyerekszám nem éri el a 2-t. Ráadásul a vegyes szerkezetű családokban a gyerekek között nagyon kicsi a korkülönbség, ami minden bizonnyal arra sarkallja a szülőket, hogy az éppen önállósodott gyermek számára csak annyi segítséget

⁹ Értelemszerűen itt nem a családok 50 százalékáról van szó, hiszen a családokban különböző számú gyerek nevelkedett.

nyújtsanak, hogy a rövidesen nagykorúvá váló gyerekek számára is maradjon elegendő családi erőforrás. Ez a megfontolás tartja féken a terveket is, amelyek – mint láttuk – alig derülátóbbak, mint ahogy a megvalósult transzferek nagyságából következne.

Szülői fenntartó transzferek a gyerekeknek

Az önállósodott gyerekek számára nyújtott fenntartó transzferek – ahogy ezt korábban említettük – kisebb anyagi terhet rónak a kibocsátó családra, és ennek megfelelően az ilyen transzfereket szinte valamennyi család legalább minimális mértékben nyújtja a gyerekek számára.

A vegyes szerkezetű családok itt is visszafogottabbak, ami annak köszönhető, hogy őket a családban velük élő gyerekek gondozása is terheli még, és erőforrásaikat egyébként is relatíve sok gyerek között kell megosztaniuk. Mind a lakás, mind a fenntartó transzferek esetében a vegyes szerkezetű családokban a megvalósult és a tervezett transzferek között valamivel nagyobbak a különbségek, mint a homogén szerkezetű családokban.

A szülők által a gyerekeknek nyújtott és tervezett összes transzfer

A szülők több mint egyharmada „minden” segítséget megad a gyerekeinek, és alig kevesebb, mint 10 százalék azon családok aránya, akik az önállósodott gyerekeknek semmit sem nyújtottak, és terveik szerint még az otthon élőknek sem kívánnak vagy tudnak adni. A családok egynegyed része indító és fenntartó transzfereket egyaránt biztosít, 32 százalék viszont csak fenntartó transzfereket szolgáltat a gyerekeinek.

Érdeemes megnéznünk, hogy a szülők által nyújtott transzferek mértékét inkább a családok erőforrásainak mértéke, vagy a gyerekek száma határozza meg. A kérdésre egy regressziós modell segítségével válaszolhatunk, amely jól szemlélteti, hogy mind a kibocsátó család vagyoni helyzete mind a gyerekek száma befolyásolja a szülőktől a gyerekek felé irányuló transzferek mértékét.

A szülők státusa¹⁰ erősebben befolyásolja a gyerekek számára nyújtott össztranszfer nagyságát. A magasabb státusú családok jobban tudják segíteni a gyerekeiket, illetve azok a családok, amelyekben több gyerek van, több transzfert kénytelenek gyerekeikre áldozni. Érdeemes megjegyezni, hogy a magasabb státusú családokban kisebb az átlagos gyerekszám, így ezek a családok az egyébként is tetemes erőforrásaikat kevesebb gyerek között osztják szét. Az alacsonyabb státusú családok valamivel szerényebb transzferátadó képessége viszont sok gyerek között oszlik meg. A magas és az alacsonyabb státusú családok által nyújtott össztranszferek között viszonylag kicsik a különbségek, ám ha az egy gyerekre jutó transzfer mennyiségét vizsgáljuk, akkor a magas, illetve alacsony státusú családokból származó gyerekek között viszonylag nagyok a különbségek. Ebben az értelemben a transzferekben megnyilvánuló társadalmi igazságtalanság multiplifikálódik, hiszen a szegény családoknak is majdnem annyi transzfert kell „kipréselniük” magukból, mint a jobb módúaknak, ám az egy gyerekre jutó segítség mértéke sokkal kisebb a szegény, mint a gazdag családból származók esetében.

A nagyszülőknek nyújtott transzfer

Az eddigiekben kizárólag a szülőknek a gyerekek felé nyújtott transzferekkel foglalkoztunk. Ám a szülők generációjának nem csak az a felelőssége, hogy segítse gyerekei önállósodását, hanem saját idős szüleikről is gondoskodni kell. A szülők a nagyszülők generációjának

¹⁰ A státus egy olyan aggregált mérőszám (főkomponens). Alkotóelemei a kért szülő iskolai végzettsége, foglalkozási presztízse, jövedelme és a család vagyoni helyzete.

pénzbeli (rendszeres pénz és ápolás finanszírozása) és természetbeli (magához veszi és ápolásáról, napi ellátásáról gondoskodik) transzfereket¹¹ nyújthatnak.

A szülők generációjának több mint fele sem anyagiakkal sem természetben nem támogatta a nagyszülők generációját, ami részben abból is fakad, hogy a nagyszülők nem feltétlenül szorulnak segítségre. Ezzel szemben a szülők generációjának mintegy egynegyede nem csak a saját szüleinek, hanem házastársa szüleinek is mindenféle támogatást megadott. A nagyszülők generációjának juttatott transzferek elsősorban a nagyszülők életkorától függenek: minél idősebb a nagyszülők generációja, annál inkább szükségessé válik a támogatásuk. Az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy minél fiatalabb szülői generációt vizsgálunk, annál kevésbé nyilvánul meg bennük az a szándék, hogy amikor erre szükség lesz, majd támogatni fogják saját szüleiket. A vizsgált szülők legfiatalabb korcsoportjában már majdnem kétharmad azok aránya, akik nem tervezik, hogy támogatni fogják rászoruló szüleiket. Ennek azonban nem feltétlenül az az oka, hogy hiányzik belőlük a szüleik iránti felelősség, hanem részben az, hogy pillanatnyilag minden erejüket leköti saját gyerekeik nevelése, illetve szárnyra bocsátása. A másik lehetséges ok, hogy e relatíve fiatal kohorsz szülei olyan helyzetben vannak, hogy még a tervek szintjén sem merül fel, hogy bármifajta támogatásra szorulóknak a jövőben.

A szülők generációját terhelő kétirányú transzferek együttese

Mindent összevetve a szülők generációját kettős prés szorítja: felmenőik és lemenőik is számítanak a támogatásukra. A szülők generációjából alig több mint 6 százalék azok aránya, akik sem a felmenőiket, sem a gyerekeiket semmilyen módon nem segítették. A másik póluson a felmenőknek és a lemenőknek mindenfajta segítséget megadó aránya majdnem 10 százalék. A szülők közel fele csak a gyermekeinek adott transzfereket, a saját szüleit nem támogatta és nem is tervezi támogatásukat. Rendkívül ritka az az eset, hogy csak a nagyszülőnek nyújt valaki transzfert, ám a saját gyerekeit semmilyen formában nem támogatja. Ilyen egyirányú transzfer csak a szülők 2 százalékánál fordul elő. A szülők több mint harmada mindkét irányba nyújtott kisebb nagyobb transzfert. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szülők generációjában majdnem mindenki vagy a felmenőinek, vagy gyerekeinek, vagy mindkét generációnak nyújtott valamifajta segítséget. A szülők által a nagyszülőknél és a gyerekeknek juttatott transzferek mennyisége természetesen függ attól, hogy a transzfert nyújtó család milyen anyagi helyzetben van. A hasonló anyagi helyzetben lévő családok közül a falun élők sokkal több erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy a felmenőiknek és a gyerekeiknek is minél több segítséget nyújtsanak. Úgy tűnik tehát, hogy az átlátható méretű lakóközösségekben erősebben érvényesül az a norma, hogy az ember felmenőiért és utódaiért is (anyagi) felelősséggel tartozik. E norma érvényesülését mindössze a rendelkezésre álló szűkebb transzfer potenciál korlátozhatja.¹²

A kettős szorításban lévő szülői generáció nemcsak ad, hanem kap is transzfereket, hiszen a korábbi fejezetekben láttuk, hogy annak idején milyen segítséget kapott saját szüleitől, illetve azt is, hogy milyen transzferekre számíthat - esetleg már most milyen segítséget kap - a gyerekeitől. A szülők és a nagyszülők közötti kétirányú transzfereket a szülők válaszaiból, a szülők és a gyerekek közötti transzfereket pedig a gyerekek válaszaiból rekonstruáltuk. Az utóbbi esetben arra is lehetőség adódott, hogy a szülőktől a gyerekek felé áramló transzfereket a szülők nézőpontjából is megmutassuk.

¹¹ Ezen transzferek egy része már megvalósult, más része folyamatosan zajlik, és egy harmadik része pedig a jövőben fog megvalósulni.

¹² A szülők által a felmenőknek és a gyerekeknek nyújtott összes transzfer nagyságát befolyásoló tényezőket regressziós modellben kerestük meg. A lakóhely településjellege erősebben, a szülők vagyoni állása valamivel gyengébben befolyásolta a szülőkre nehezedő transzfer-terheket.

A generációk közötti transzferek koránt sincsenek egyensúlyban. Komoly aszimmetria tapasztalható a szülők és a nagyszülők közötti transzferekben, és ez annál is figyelemre méltóbb, mert mint említettük, ezeket a transzfereket kizárólag a szülők válaszaiból rekonstruáltuk (tehát az adományozó és a kedvezményezett közötti percepciók különbségek nem torzíthatnak). Igaz, hogy a komoly segítséget adó, és a minden támogatást kapó szülők aránya megegyezik, de a transzfert nem nyújtók aránya sokkal magasabb, mint azoké, akik semmiféle támogatást nem kaptak annak idején a nagyülői generációtól. Ezek a transzferek azt a közkeletű vélekedést látszanak megerősíteni, hogy a (nagy)szülői generáció komolyabb felelősséget érzett az utódai iránt, mint amilyen mértékben gondoskodtak a rászoruló idős (nagy)szülőkről. A szülők és a gyerekek generációja között is komoly aszimmetriát tapasztaltunk. Ebben az esetben a transzfert nem nyújtó, illetve segítségben nem részesülő gyerekek aránya megegyezik (10, illetve 8 százalék), ám a tetemes transzferek eltérő mértékben áramlottak a két ellentétes irányba. A gyerekek több mint egyharmada érzi úgy, hogy minden segítséget megkapott a szüleitől, szemben azzal, hogy több mint kétharmaduk minden segítséget megadott (vagy meg fog adni) a rászoruló szüleinek. E két generáció közötti transzferek, ellentétben a szülők és a nagyszülők közötti transzferekkel, éppen az utódok nagyobb áldozatvállalását tükrözik. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert az ábrán látható szaggatott nyíl, amely a szülők optikájából mutatja meg a gyerekek felé irányuló transzfereket, alig különbözik attól, ahogy a gyerekek vélekednek ezekről a transzferekről. Így feltételezhetjük, hogy a gyerekek generációja által nyújtott transzfertöbblet nem percepciók torzításából fakad, hanem valóságos támogatást jelez.

Mindebből azonban nem következik az a feltételezés, hogy a történelmi időben előre haladva a generációk egyre erősebb morális készletést éreznek a felmenők támogatására. Abban, hogy a fiatalabb generációk nagyobb transzfereket nyújtanak a felmenőknek demográfiai és gazdasági tényezők játszanak főszerepet. Az átlagos életkor növekedésével a gyerekek generációja azzal kényszerül szembesülni, hogy szülei magas életkort élnek meg, és ennek következtében egyre nagyobb mértékben és egyre hosszabb ideig szorulnak támogatásra. A rászorultság mértékét tovább növeli az a tény, hogy a nyugdíjak, és még inkább az özvegyi nyugdíjak nem elégségesek a normális életfeltételek biztosításához, tehát a gyerekekre vár, hogy ezeket az anyagi nehézségeket enyhítsék. Ami a gazdasági tényezőket illeti, a generációk között mozgatható össztranszferek mennyisége mindenképpen megnőtt. Míg 30-50 évvel ezelőtt nem volt lehetőség arra, hogy egy gyerek otthoni ápolás „vásárlásával”, vagy magas ellátási színvonalat garantáló, ugyancsak tetemes erőforrást igénylő idősotthoni férőhely biztosításával gondoskodják szüleiéről, ez ma már megoldható. A gépkocsi ellátottság növekedésével és az infrastrukturális feltételek javulásával ma már sokkal könnyebb egy távol élő szülőről gondoskodni, mint fél évszázaddal ezelőtt. E tényezők együttese kizárólagos, vagy legalább is döntő szerepet játszhat abban, hogy a gyerekek generációjából a többség komoly támogatást ad a szüleinek.

A gyerekek generációját terhelő transzferek

A gyerekek generációja azonban szüleikhez hasonlóan ugyancsak kettős présben van, hiszen nemcsak szüleit, hanem saját gyerekeit, azaz az unokák generációját is támogatni kell. A legnagyobb anyagi megterhelést jelentő lakásvásárlásra a megkérdezett gyerekek generációjának 60 százaléka vállalkozott, és ugyancsak 60 százalék tervezi a jövőben. Ami a már megtörtént lakástranszfereket illeti, a gyerekek generációjából ugyanannyian voltak képesek ennek a nagy anyagi áldozat meghozatalára, mint annak idején szülők.

A tervezett lakástranszferekben azonban már nagyobb különbségek vannak a szülők és a gyerekek generációja között. A szülők több mint fele úgy véli, hogy nem fog a gyerekeinek támogatást adni a lakásszerzéshez. A gyerekek generációjában a tervek optimistábbak, hiszen

– mint láttuk – majdnem kétharmaduk úgy véli, hogy képes lesz az unokák generációjának lakástranszfert nyújtani. Ebben az összevetésben azonban szükségképpen van egy torzító tényező, nevezetesen az, hogy a megkérdezett gyerekek 43 százalékának még nincs gyereke. Így mindaz, amit a gyerekek generációjának lakástranszferéről mondunk, nem az összes megkérdezett gyerekekre, hanem azok alig több mint felére vonatkozik.¹³ Jogosan merül fel a kérdés, hogy a gyerekeke generációjának az a része, akik maguk még nem vállaltak gyereket, és így még tervezett transzfereikről sincsenek információink, milyen irányban torzítják azt a képet, amelyet felrajzoltunk a tervezett lakástranszferéről. Nos, a még gyermeket nem vállalók természetesen sokkal (átlagosan 13 évvel) fiatalabbak, magasabb státusúak, ezen belül iskolázottabbak, mint a gyerekesek. Feltételezhetjük tehát, hogy a megkérdezett gyerekgenerációnak az a szegmense, amely még gyermektelen, merészen nyilatkozna a tervezett transzferekről.

A tervezett transzferek minden bizonnyal erős alulbecslései annak az összlakás-transzfernek, amelyet a gyerekek generációja nyújt majd saját gyerekeinek. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a fiatalabb generáció (a megkérdezett gyerekek) lemenőknek nyújtott, már megvalósult lakás-transzfereinek nagysága nem különbözik az idősebb generációtól. A tervezett lakástranszferek esetében viszont a fiatalabb generáció sokkal nagyobb terheket vállal majd.¹⁴

A fenntartó transzferek éppen úgy, mint a lakásvásárlás a megkérdezett gyerekek generációjában a családok nagy részében még csak a tervek szintjén léteznek. Éppen ezért amikor a szülők és a gyerekeik generációjának a fenntartó transzferek előfordulását nézzük, a már megvalósult és a tervezett fenntartó transzfereket nem külön, hanem együtt vizsgáljuk.

Ami a fenntartó transzfereket illeti, a két egymást követő generáció között jóformán nincsenek különbségek. Mindkét generációban 10 százalék körül mozog azok aránya, akik ilyen típusú transzfereket nem adnak a gyerekeinknek. Legnagyobb arányban azok vannak, akik fenntartó transzferekkel csak minimális mértékben tudják gyerekeiket támogatni, és viszonylag kicsi – különösen a gyerekek generációjában – azok aránya, akik ezen a téren minden segítséget megadnak gyerekeiknek.

Végezetül vegyük szemügyre, hogy a megkérdezett gyerekek generációja összességében mekkora terhet vállal a következő generáció támogatásában. A gyerekek generációjában mintegy 23 százalék úgy tervezi, hogy minden segítséget megad a saját gyermekeinek, 10 százalék viszont úgy látja, hogy semmiféle támogatást nem tud adni a gyerekeinek. E két szélsőséges helyzet előfordulási gyakorisága különbözik attól, amit a szülők generációjában tapasztaltunk. Az indító és a fenntartó transzfert egyaránt nyújtó családok esetében nagy különbségek vannak aszerint, hogy a szülői vagy a gyerekek generációját vizsgáljuk. Míg a szülők generációjában a családok egyharmada mindkét transzfertípusból sokat juttatott a lemenőinek, addig a gyerekek alig egy tizede képes (vagy lesz képes) erre. Ennek megfelelően a két transzfertípusból csak mérsékelt segítséget nyújtó családok aránya a gyerekek generációjában meghaladja az 50 százalékot, míg a szülők generációjában nem éri el a 30 százalékot. A gyerekek generációjában ez a kisebb transzferpotenciál a tervek visszafogottságából adódik.

¹³ A gyerekek generációjában tehát 43% azok aránya, akinek még nincs saját gyereke, 46%-uknak csak kiskorú gyerekek van, tehát csak a tervek szintjén beszélhet a nyújtandó transzferekről, s végül a 12% azok aránya, akik már szárnyra bocsátották gyerekeiket.

¹⁴ A megvalósult és a tervezett transzferek között lévő különbségek pedig – mint láttuk – nem jelentősek, ami arra utal, hogy a tervek reálisak.

A kutatási eredmények disszeminációja

A kutatás nemzetközi vonatkozása szoros munkakapcsolatot követelt a partner-kutatókkal. Ennek jegyében személyesen is több előzetes megbeszélésre került sor Budapesten, Berlinben és Haifán. Ezen túl a kutatás időszakában a projekt folyamatos egyeztetést követelt meg, egyrészt az egyes munkafázisok sztemderdizálása miatt, majd pedig az elemzési kérdések megvitatása terén.

Részben ehhez kapcsolódtak a kutatás eredményeinek bemutatásai különféle konferenciákon. A projekt ideje alatt előadásokat tartottunk Berlinben, Bielefelden, Haifán. A kutatás lezárásaként 2010 őszén önálló panelt szerveztünk a Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlésén, *Köznapi igazságossági ítéletek, családi transzferek és a generációk közötti igazságossági elvek Magyarországon* címmel. A szekció sikeresnek mondható. 20-25 fős közönség előtt hat előadás hangzott el a társadalmi egyenlőtlenségek percepciója, az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdök, az újraelosztás és a teljes életpályák járulék és járadékfizetésének generációs konfliktusai, a jövedelemelosztás generációs megítélése, illetve a családi transzferek témakörben. Az előadásokat követően felkért moderátor reflektált az elhangzottakra, kérdéseket feltéve az előadóknak, illetve továbbgondolva a hallottakat. Az ezt követő vitában számos felszólalás hangzott el, kiegészítve az elmondottakat. Ezek nagyban segíthetnek az előadóknak, hogy a későbbiekben, a szövegeken dolgozva további szempontokat vegyenek figyelembe, illetve új lehetőségeket próbáljanak ki elméleti előfeltevéseik empirikus tesztelésében. A szekció fontos tanulsága lehet, hogy a társadalmi és politikai konfliktusok terén a generációs szempontok és érdekek nemcsak felerősödni látszanak, de talán a jövő nagy kihívását is jelentik, ha a fenntartható fejlődésről és a társadalmi ellátórendszerek finanszírozhatóságáról gondolkodunk.

Már a pályázat ideje alatt két jelentős publikáció mutatta be a kutatás eredményeit. Megjelent az a kötet, amely a pályázathoz kapcsolódó összes tanulmányt egybeszerkesztve megjelenteti. (Az igazságosság labirintusaiban Sík Kiadó Budapest.2011. 184 old.)

A nemzetközi összehasonlítás elkészülte után a külföldi partnerekkel együtt közös angol nyelvű kötet megjelentetését is tervezzük. Fontosnak tartjuk, hogy a kutatás adatállománya – közpénzen támogatott projektről lévén szó - hozzáférhető legyen a többi kutató számára is. Jelenleg is a TÁRKI tárolja az adatainkat, amelyek 2011 őszétől a TÁRKI-ban szabadon hozzáférhető lesz.

Költségek

A projekt legjelentősebb költsége a TÁRKI által kivitelezett terepmunka volt. Lévén a mintavétel, illetve a generációs összekapcsolódások bonyolultsága, ez a kutatás különösen nagy munkabefektetést igényelt a TÁRKI-tól. Ennek ellenére sikerült méltányos árban megegyezni a céggel Lényegében ez vitte el a pályázat költségvetésének a nagyrészét.

Ezen túl a most folyó zárókötet kiadása jelentett még nagyobb kiadást, illetve a kutatáshoz kapcsolódó munkamegbeszélések és konferencia-részvételek utazási költségei.

A projektben egy részalkalmazás történt a pályázat egyik évében, jelentéktelen kiadásokat jelentve a költségvetésben.